
TOPLUMSAL HAFIZA(LAR),
'HESAPLAŞMA SİYASETİ' ÜZERİNDEN
KAMUSAL MÜZAKERE ALANI
OLARAK TAHAYYÜL EDİLEBİLİR Mİ?*

Özgür O. ERDEN

ÖZET

Toplumsal Hafıza(lar), kimlik kavramıyla çok yakından bağlantılıdır. Bu bağlantı, günümüzde yaşanan kimlik tartışmaları dolayısıyla daha büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü toplumsal hafıza, bir kimliği inşa etme veya oluşturmada temel öğelerden biridir. Sadece kimliği oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda bu kimliğin sürekliliğini ve canlı kalmasını sağlar. Toplumsal hafızanın bu kadar çok önem kazanması kimliği oluşturan temel bir unsur olmasının yanında ulus-devlet oluşturma aşamasından geçmiş tüm toplumlarda siyasal gündemi meşgul eden kimlik tartışmalarıyla da ilişkilidir. Kimlik tartışmaları, siyasal alanın temel tartışma konusunu oluşturduğundan beri her gruba ait farklı kimliklerin oluşmasını sağlayan toplumsal hafıza(lar) da bu tartışmada yerini alır. Bunun temel nedeni, bir kimliği oluşturmakla beraber kimlik tartışmalarına bir katkı sunma ya da çözüm getirme noktasında kamusal bir müzakere alanı olarak demokratik ve katılımcı bir siyasetin oluşturulma zemininde toplumsal hafızaların yer almasıdır. Eğer her grup ve kimliğe ait birbirinden farklı toplumsal hafıza(lar), demokratik

---

* Bazı noktaların açık hale getirilmesi, kimi yazım hataları ve anlatım kusurları için değerli önerileri ve uyarıları dolayısıyla *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* hakemine teşekkür borçluyum.

ve katılımcı bir siyaset zemininde kamusal müzakerenin temel tartışma konusu haline gelirse, bir kimliğin sağlıklı oluşmasında önemli bir ilerleme kaydedilebilir. Böyle bir şey, her şeyden önce bugüne kadar uygulanagelen 'unutma siyaseti'nin dışında farklı bir siyaset biçimi geliştirmekle mümkündür. Bu siyaset biçimi, geçmişle hesaplaşmayı amaç edinen bir –'hesaplaşma siyaseti'- üzerinden –'demokratik hatırlama siyaseti'-nin oluşturulmaya çalışıldığı kamusal bir müzakere alanı olarak demokratik ve katılımcı bir siyasettir. Burada da kimlik tartışmalarına katkı sağlaması bağlamında bu tür bir siyaset biçiminin oluşturulması/tahayyül edilmesi konu edinilmektedir.

Anahtar Kelimeler; kimlik, toplumsal hafıza, hesaplaşma siyaseti, demokratik hatırlama siyaseti, kamusal müzakere

I. GİRİŞ

*M*odernlik, iflas eden bir proje mi, yoksa eleştirel gelenek içerisinde daha çok Jürgen Habermas tarafından söylenegeldiği gibi tamamlanmamış bir proje mi? Bu soruya verilen yanıtlar, çeşitli nedenlerle muhteliftir. Ancak soruda içkin anlam, genel olarak gelinen aşama itibariyle modernlikte iki temel yönelimin bir yol ayrımına geldiğini gösterir. Bir bakış açısına göre, modernlik insana dair tüm umut verici, iyimser, ilerlemeci, eşitlikçi ve özgürlükçü vaatleriyle bir proje olarak tamamen çökmüştür. Bu tür bir bakış açısı genellikle postmodern teori ya da yaklaşımlarla ilintilendirilir. Onlara göre modernlik, bütüncül ve kapsayıcı yönü, insanı umutlandıran büyük vaatleri ve teorileri ile aklını kullanan, özerk ve özgür bir birey kurgusuna sahip ve bunları gerçekleştirmeden sonu gelmiş bir tasarıdır. Bundan farklı olarak eleştirel teori geleneği içerisinde Habermasçı bir bakış açısından ise, modernlik şu anki mevcudiyeti içinde henüz tamamlanmamış ya da kendini gerçekleştirememiş bir projedir. Bir proje olarak modernlik, tümüyle reddedilmekten ziyade onun içindeki insanın kendini gerçekleştirmesine ve potansiyellerini ortaya çıkarmasına olan inanç, katılım, eşitlik ve özgürlük vs. değerlerini henüz gerçekleştir(e)mediğine ama buna karşın modernliğin kendi içerisinde halen böyle bir potansiyeli taşıdığı yönünde bir inanç vardır. Bu iki bakış açısından içerisinde bulunduğumuz tarihsel uğrak, toplumsal koşullar ve şartlanmalar ile bunların sonuçları göz önüne alındığında, modernliği bir iflas projesi olarak betimleyen bakış açısının diğerine göre daha somut göstergelerinin ve haklı gerekçelerinin olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Bu projenin iflasının her şeyden önce çok çeşitli yönleri ve sonuçları söz konusudur. Bazıları açısından modernlik akıl, bilim ve aşırı gelişmiş teknoloji aracılığıyla ürettiği nükleer ve kimyasal silahlarıyla tüm insanlığın sonunu getirmektedir; ya da bir diğer noktada modernlik katı ve dayatmacı olan, kaçınılmaz olarak nitelediği ilerlemeci anlayışı doğrultusunda doğa üzerinde kurduğu hakimiyetiyle bir çevre krizini, ekolojik bir felaketin kapısını aralamaktadır. Yine bir başka noktadan feministlere göre ise eril bir bakış açısı ve yaklaşımları yansıtan modernlik, arkasında tümüyle erkek egemen bir görüşü barındıran soyut bir insan kurgusu ile aslında cinsiyet temelinde hiçbir şekilde eşitlikçi ve özgürlükçü vaadini gerçekleştirememiştir. Tüm bu bakış açılarını öne süren toplumsal kesimlerin kendi konumları itibariyle –ki bu konumlar burjuva, erkek ve beyaz bir özne kişiliğinin egemen olduğu ve güç uyguladığı bir konum değildir- paylaştıkları ve öne sürdükleri ortak bir kanaate göre, modernlik ne cinsiyet ne sınıfsal ne de etnik, kültürel ve inançsal yönden hiçbir adil, eşitlikçi ve özgürlükçü vaadini yerine getirememiştir. Bir proje olarak modernliğin iflas ettiğini kanıtlayan yönleri ileri süren bu bakış açıları, herkesi kapsayıcı ve bütünleştirici total bir proje olan modernliğin, homojen bir toplum tasarımı temelinde kendi içinde bir özgüllüğü yansıtan herkesi eşit kılan, özgürlükçü ve adil bu toplum tasarımını beklenen ve istenilen şekliyle gerçekleştiremediğini savunurlar. Bir ulus-devlet oluşturma amacı doğrultusunda son derece dayatmacı, baskıcı ve asimile edici olan, bu yönüyle içinde dinsel ve inançsal öğeler de barındıran, yüceltilen tek ve sabit bir ırk ve millet temelinde baskın bir etnik grubun/cemaatin birliğini esas alan bu bütüncül ve homojen toplum tasarımının iflas ettiğini gösteren en somut göstergelerden biri, inançsal ve etnik yönleriyle kültürel temelde yaşanan kimlik tartışmalarıdır.

Kimlik tartışmalarının içeriğini, içi boş, kof bir eşitlik ve özgürlük vaadi sunan modernliğin monist ve katı kimlik tasarımı oluşturur. Bu katı kimlik anlayışı, hedefleri itibariyle içerisinde inanç, mezhep, din gibi unsurların da olduğu belli bir ırk ve millet temelinde ve bunlarla bir birlik oluşturma doğrultusunda tümüyle baskıcı ve dayatmacı olan herkesi kapsayıcı, bütüncül ve homojen olan bir toplum tasarımından ve farklı yoğunlukta ırkçı ve milliyetçi öğelerden oluşmaktadır. Kimlik tartışmaları, siyasal alanda gerek etnik ve kültürel gerekse de din, inanç ve yaşam tarzı bakımından heterojenlik sergileyen toplumlarda, tek ve bütüncü bir kimlik tasarımıyla bir ulus-devlet çatısı altında homojen bir

toplum inşa etmeye çalışan modern projeye artan bir yoğunluk ve sıklıkla meydan okumaları kapsamaktadır. Kimlik temelli yapılan bu tartışmaların sadece ülkemize özgü olmadığı, (Kürt sorunu, Alevi meselesi, gayri-müslim vatandaşlarımızın hakları vs.); tam aksine buna benzer bir sürecin birçok Avrupa ülkesi başta olmak üzere çeşitli bölgelerde ve coğrafyalarda yaşandığına tanık olmaktayız. Dolayısıyla kimlik temelli bu tartışmalar, içerisinde bulunduğumuz toplumların siyasal alanının en merkezi ve tematik konularından birini oluşturur.

Artık siyasal alanın bu en bilindik ve inkar edilemez yeni fenomeni ile ilgili birçok farklı disiplinden ve perspektiften önemli katkılar ve siyasal öneriler getirilmektedir. Özellikle bu bağlamda birçok kez zikredilen anayasal vatandaşlık ya da federasyon, konfederasyon, demokratik özerklik ve ayrılma gibi buna benzer birçok katkı ve siyasal çözümler sunulmaktadır. Kimlik temelli bu tartışmalarla ilgili olarak, toplumun her kesiminden katılımların gerçekleştiği kamusal bir müzakere alanında, bir kimliğin oluşturulması ya da inşa edilmesi sürecinde temel bir role sahip olan ve aktif bir işlev yüklenen toplumsal hafızaların tartışılmaya başlandığı bir süreç yaratılabilir. Toplumsal hafızaların kamusal bir müzakere alanı içinde tartışıldığı bu süreç, aslında Maria Marchetta'nın -'demokratik hatırlama siyaseti'- (Sancar, 2008: 56) dediği bir siyasal çerçevenin de oluşturulma girişimidir. Demokratik hatırlama siyasetinin temel şartının bireylerin ve toplumsal grupların o toplumun geçmişiyle ilişkisini belirleyen karar ve uygulama süreçlerine aktif katılımı olması bakımından önemi büyüktür. Demokratik hatırlama süreçleri, yukarıdan düzenlenen ve denetlenen siyasetleri değil, bireylere farklı iletişim imkânları ve teklifleri sunan hatırla(t)ma siyasetleri oluşturmayı amaçlar. Bu siyaset, farklı kimliklerin oluşumuna ön ayak olan toplumsal hafızaların, temelde eşitlikçi ve özgürlükçü olan katılımcı bir kamusal alanda müzakere edilmesine imkan tanıyarak, geçmişe dair tasavvur farklılıklarını kabul etmeyi ve farklı tarih yorumlarının özgürce dile getirilmesini sağlamış olur. Marchetta'nın sözünü ettiği bu zemin, siyasal çerçevede herkesin katılımının gerçekleştirildiği kamusal bir müzakere alanıdır. Bu tür kamusal bir müzakere alanının konusu olan toplumsal hafıza(lar), her grubun ve tabi ki bireyin geçmişin yaşanılan tüm olumsuz olaylarının bu grup ve bireylerde farklı şekillerde algılandığı, yerleşiklik kazandığı ve saklandığı bir duruma işaret eder. Bunun bir sonucu olarak, geçmişin farklı grup ve bireylerde çok değişik izler bıraktığı ve hatırlandığı bu her grup ve bi-

reye ait toplumsal hafıza(lar), kamusal bir müzakere alanı içinde toplumun her kesiminden katılımının gerçekleştirilerek yapıldığı geçmişle hesaplaşmanın bir alanı olarak tahayyül edilebilir. Bir başka deyişle, geçmişte yaşananlar üzerinden birçok farklı kimliğin oluşmasını sağlayan ve bu kimlikleri yaşatan ve var eden toplumsal hafıza(lar), siyasal çerçevede daha çok geçmişle hesaplaşma bağlamında herkesin katılımının gerçekleştirildiği kamusal bir müzakerenin tartışma konusunu oluşturabilir. Bu bağlamda, makalenin ilk bölümünde, toplumsal hafızanın ne olduğu, neyi ifade ettiği ile ilgili olarak kavramsal bir çerçeve ve kimlik-toplumsal hafıza ilişkisi ortaya konulacaktır. İkinci bölümde, kimliğin oluşumunda başat bir unsur olan toplumsal hafızanın, nasıl kamusal bir müzakere alanı olarak tahayyül edilebileceğinin değerlendirilmesine yer verilerek makale sonuç bölümüyle tamamlanacaktır.

II. KİMLİK OLUŞUMUNUN ARDALANI: TOPLUMSAL HAFIZA VE KAVRAMIN GÜZERGÂHI

Toplumsal hafızanın bir kimliğin oluşumu ve/veya inşa edilmesi sürecinde üstlendiği başat rol, bu iki kavramın arasında çok yakın bir bağlantının olduğunu göstermektedir. Ancak bu bağlantının açıklanmasına geçmeden önce, toplumsal hafıza kavramına dair genel bir kavramsal çerçeve ortaya koymak ve bu çerçevenin güzergâhında ilerlemek daha yerinde bir girişim olabilir. Çünkü böyle bir girişim, hem toplumsal hafızanın ne olduğuna dair kavramın anlaşılabilmesi ve açık kılınması noktasında hem de toplumsal hafızanın kimliğin oluşumundaki işlevinin değerlendirilmesi ve böyle bir kavramın neden kamusal bir müzakere alanının tartışma konusunu oluşturması gerektiği noktasında temel önemdedir. Bu, kimlik ve toplumsal hafıza meselelerine, bunlar arasındaki ilişkiye ve kimlik tartışmalarına siyasal alanda gösterilen ilgi ve yapılan katkıyı serimlemek bakımından da önemli bir yere sahiptir. Aslında şu anki mevcut durumda siyasal alandaki gündemi daha çok kimlik tartışmalarının meşgul etmesi nedeniyle böyle bir konunun hiç de şaşırtıcı olmadığı görülür. Bunu, artık çok sık bir şekilde dillendirilen ve kimlik tartışmalarında önemli bir mevzi kazanan geçmişte yaşananların hatırlanması ve bunlarla hesaplaşılması gerektiği türünden çıkışlar da gösterir. 1980'lerin sonlarından itibaren giderek güçlenen bu eğilim, hafıza ve hatırlama konusunda yeni bir dönemin ayırıcı özelliği olarak kabul edilmektedir. Bu açıdan, dünyanın muhtelif bölgelerinde çeşitli düzlemlerde değişik saiklerle yürütülen yoğun bir hafıza tartışmasının 20.

yüzyılın sonlarından devraldığımız miraslar arasında özel bir yer tuttuğu söylenebilir. “Hafıza ve hatırlama patlaması”, “hafıza furyası”, “hafızanın başkaldırısı”, “hafıza konjonktürü” gibi terimlerle nitelenen bu gelişimin nedenleri ve sonuçları da, aynı tartışmanın önemli bir boyutunu oluşturur. (Sancar, 2008: 62) Geçmişte yaşananları çok çeşitli şekillerde saklama ve hatırlama yeteneğinin adı olan hafızanın kimlik tartışmalarındaki bu belirleyici konumu; kimliği şekillendirici yönünde, yani, onun kimlik ve onunla ilgili olarak söylenen, konuşulan ve tartışılan tüm şeylerin ardalanını oluşturması ve bu bağlamda kimliğin oluşumunda başat ve aktif bir rol üstlenmesinde gizlidir.

Kimlik tartışmalarındaki bu belirleyici konumundan dolayı hafıza, son zamanlarda ister istemez sosyal bilimlerin eksen kavramı hatta disiplinler arası bir paradigma haline gelmiştir. Farklı disiplinlerin her biri hafıza kavramını, çok değişik şekillerde tanımlamaktadır. Nörologlar, hafızanın nörolojik temellerini, böylece yaşayan bir organizma bağlamında onun donanımlarını araştırırlar. Psikologlar, belli durumlardaki bireylerin bilişsel ve duygusal hatırlama süreçlerini incelerken; psikanalistler, hafızayı uzun süreli yaşam öyküleri çerçevesinde ele alırlar. Sosyologlar, hatırlama ve anlatı topluluklarının benzer deneyime sahip gruplarda nasıl ortaya çıktıkları sorununu ele alırlarken; tarihçiler, insan topluluklarının hafızasının yazılı kaynaklar karşısındaki güvenilirliğini veya güvenilmezliğini araştırırlar. Tarihçilerle birlikte siyaset bilimciler, simgesel araçlar yardımıyla toplumların kendi geçmişlerini günün ihtiyaçlarına göre yeniden inşa etme şekil ve tarzlarını tartışırken; edebiyat ve sanat çevreleri de metinler ve resimler aracılığıyla bir kültürel miras olarak ortaya çıkan kültürel hafızayla uğraşırlar. (Sancar, 2008: 39-40) Hafıza kavramına sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinden gösterilen bu açık ilgi, hafızanın bireysel ve toplumsal hafıza ayrımına gelindiğinde karmaşık ve bulanıklaşan bir görünüm kazanır. Geline bu nokta itibarıyla her ne kadar, bireysel hafıza ve onun varlığı konusunda hiçbir tereddüt ve kuşku bulunmasa da; bunu toplumsal hafıza ve onun mevcut olup olmadığı üzerinden değerlendirdiğimizde, önemli kuşkular ve tereddütlerin varlığı kadar gerçek-dışı, yanılsama ve saf mistifikasyona varan görüşlerin belirtildiğine tanık olunur. Bireysel hafızanın varlığına dair kesin inanç ve toplumsal hafızanın varlığı ile ilgili olarak yukarıda belirtilen görüşlere rağmen, bu konuda sosyal süreçlerin ve koşulların öneminin vurgulandığı yeni gelişmeler ve çalışmalar da kendini gösterir.

Sözü edilen yeni gelişmeler bağlamında, toplumsal hafıza ile ilgili olarak çalışmalarıyla öne çıkan ve ilk akla gelenlerden birisi Fransız sosyolog Maurice Halbwachs'dir.

Toplumsal hafıza kavramını ayrıntılı bir şekilde ele alan sosyolog Maurice Halbwachs, bu kavramla ilgili sosyal koşulların ve şartlandırmaların önemini altını çizerek çalışmalarında hafızanın daha çok bu toplumsal boyutuyla ilgilenir. Bireylerden daha büyük bir *grup* tarafından paylaşılan bir şey olarak hafıza fikrini, 20. yüzyılın ortalarında ilk ortaya atan bu Fransız sosyologa göre, hafıza kolektiftir; ve halihazırda kolektif olarak kaydedilmeyen şeylerin bir birey tarafından hatırlanması mümkün değildir. ([akt.] Özyürek, 2007: 7-8) Bunun için Halbwachs öncelikle bireysel hafızanın kolektif belirlenimini, yani bireysel hafızanın toplumsal nitelikte olduğunu ortaya koymaya çalışır. Daha 1920'lerden itibaren hafızanın sosyal çerçevelerine dikkat çeker. Hafızayı, zihinde imajların muhafaza edilmesi olarak gören anlayışa karşı çıkan yazara göre, geçmiş hakkındaki bilgimiz, saklanmış değildir, yeniden inşa edilmiştir. ([akt.] Bilgin, 2007: 228) Kavramı 'toplumsal hafıza' şeklinde ortaya koyan Halbwachs'ın temel savı, hafızanın her tarihsel uğrağın kendine özgü sosyal koşullarına olan bağlıdır. Toplumsal hafızanın önemini kabul etmekle kalmayan, hafızanın toplumsal yoldan kuruluşuna işaret eden Halbwachs, bireylerin, anılarını bir *toplumsal gruba* üyelikleri yoluyla, özellikle akrabalık, dinsel ve sınıfsal bağlantıları yoluyla edinebildiklerini, hafızalarında bir yerlere yerleştirebildiklerini ve anımsayabildiklerini ileri sürer. ([akt.] Connerton, 1999: 60) Bu nedenle Halbwachs, hafızayı biyolojik açıdan, yani nöroloji ve beyin fizyolojisi açısından ele almaz. Bunun yerine bireysel bir hafızanın oluşması ve korunması için şart olan sosyal çerçeveyi koyar. Bu çerçevenin dışında toplumda yaşayan insanların hatıralarını sabitleştirecekleri ve yeniden bulabilecekleri bir başka hafıza yoktur. Halbwachs burada, aslında hiçbir yerde bu açıklıkta formüle etmese de, mutlak bir yalnızlık içinde büyüyen bir bireyin hafızasının olamayacağını söylemektedir. Hafıza, insanın sosyalizasyon sürecinde oluşur. Tabi ki, hafıza her zaman bir bireye "ait"tir; ama bu hafıza, toplumsal olarak belirlenir. Bu yüzden, '-toplumsal hafıza'- mecazi bir ifade olarak algılanmamalıdır. Kuşkusuz toplumlara "ait" bir hafıza yoktur; fakat toplumlar üyelerinin hafızasını belirler. En kişisel anılar bile sadece sosyal grupların iletişimi ve etkileşimi üzerinden oluşur. Sadece başkalarından öğrendiklerimizi hatırlamayız, aynı zamanda on-

ların anlattıklarını, anlamlı diye vurguladıklarını ve yansıttıklarını da hatırlarız. Her şeyden önce tarihsel olguları, başkaları tarafından sosyal açıdan belirlenmiş anlamları ile algılarız. ([akt.] Assmann, 2001: 39-40) Bu temel tespitten hareketle Halbwachs; aile, okul sınıfları, askeri birlikler, seyahat toplulukları gibi alanlarda ortak bir deneyim kazanmış bireylerin oluşturduğu toplumsal grupların hafıza ve hatırlama biçimlerini inceler. Bu çalışmalar sonucunda, hatırlamanın doğası itibariyle toplumsal bir nitelik taşıdığı ve hatıraların bir grubun iletişimsel ve duygusal harcını oluşturduğu sonucuna varan Halbwachs, insanların hiçbir şekilde kelimenin katı ve dar anlamında bireysel bir hafıza oluşturmadıklarını, aksine her zaman *hafıza topluluklarına* dahil olduklarını iddia eder. Hafıza da, tıpkı dil gibi, iletişimsel süreçlerde, yani hatıraların anlatılması, alımlanması ve sahiplenilmesi yoluyla oluşur. Buna göre hafıza, her zaman diğer bireylerle, siyasal düzlemle ve başka *gruplarla* ilişki içindedir. Başka bir deyişle, bireysel hafıza, belli bir kişide, onun iletişim sürecine katılımı sayesinde gerçekleşir. Bu olgu, kişinin aileden, dini ve ulusal topluluklara kadar çeşitli sosyal gruplara dahil oluşunun bir sonucudur. ([akt.] Sancar, 2008: 41-42) Ne kadar kişisel olursa olsun, her hafıza yoklama işi, her anımsama, hatta yalnızca bizim tanık olduğumuz olayları anımsamamız, hatta dile getirilmemiş olarak duran düşünceleri ve duyguları anımsamamız, başka birçok kimsenin de sahip olduğu bir düşünceler kümesiyle ilişki içindedir; ve kişiler, yerler, tarihler, sözcükler, dil biçimleri gibi bir takım araçlarla olur. Yani, bu araçlarla bir parçası olduğumuz veya parçası edildiğimiz toplumların maddi ve manevi tüm yaşamlarıyla birlikte gerçekleşir. (Assmann, 2001: 60) Bu sebeptendir ki, hafıza, katı, sabit ve soyut bir birey kurgusu içine hapsedilemez. Yalnızca birey temelinde bir hafıza tasarımı, hafıza denilen şeyin daha çok bir takım sosyal koşullar ve şartlandırmalar içerisinde bireyin hem içinde bulunduğu *grup* hem de başka *grup* ve *bireylerle* çeşitli iletişim ve etkileşimlerinin sonucunda oluşması nedeniyle içerisinde önemli eksiklikleri barındıran çok dar ve sınırlandırıcı bir kategoridir. Oysaki toplumsal hafıza, Halbwachs'ın belirttiği gibi hafızanın sosyal belirlenimlerini, süreçlerini ve bu sürecin kendi özgü koşullarını hesaba kattığı için hafızayı soyut bir birey kurgusundan somut bir kategoriye taşır. Hafızanın bu sosyal bağlamı içerisinde birey, onun ait olduğu grup ve başka grup ve bireylerle sosyal etkileşim ve iletişimin birtakımlığında, bireyin içinde bulunduğu gruba özgü olan birtakım kavram, sembol, kategori, sınıflandırmalar, dil biçimleri ve tarihler aracılığıyla toplumsal bir şekilde oluşturulur.

Bunun içindir ki, bir bireyin hatırladığı şeylerin seçimi ve yorumu, bireyin *kendi grubu* için kurucu nitelikte gördüğü olaylarla özdeşleşmesini sağlayan toplumsal mekanizmalara bağlıdır. Mesela bizden önce meydana gelmiş, dolayısıyla yaşamadığımız olayları, genellikle kendimizi ait hissettiğimiz grup açısından önem taşıdıkları ölçüde ve biçimde hatırlarız. Bu açıdan, *grup* hatırlama edimi bakımından bir tür “filtre” ya da Halbwachs’ın terimiyle “çerçeve” işlevi görür. (Sancar, 2008: 42) Yani *hafıza, kaynağını kaynaştığı bir 'grup'tan alır*. Halbwachs’ın söylediği gibi, *ne kadar grup varsa o kadar hafıza vardır*. Hafıza, doğası bakımından değişik, sınırsız, kolektif, çoğul ve bireyselleşmiştir. ([akt.]Nora, 2006: 19) Dolayısıyla toplumsal hafıza, onu taşıyanlarla birlikte vardır ve gelişigüzel devredilemez. Sürece katılanların grup üyeliğinin ispatıdır. Bu yüzden, sadece içinde bulunduğu çevrenin somut mekanı ve zamanı değil, aynı zamanda, bizim ifademizle herhangi bir grubun somut bir *kimliğidir*. Bunun anlamı, toplumsal hafızanın sadece gerçek ve yaşayan bir grupla ilişkilendirilebileceğidir. Toplumsal hafıza, bu gruba özgülüğü ile farklı tarihsel uğrakların kendine özgü koşulları içerisinde de sürekli yeniden kurulabilir. Bir gruba ait tek ve sabit bir toplumsal hafızadan söz edemeyiz. Bir başka deyişle, bu hiçbir hafızanın geçmişi olduğu gibi korumasının mümkün olmadığı söyler. Bununla bir grup hafızasının ancak “grubun her dönemde kendi bağlamına özgü olarak yeniden kurulabildiği biçimiyle” kalacağına işaret edilir. (Assmann, 2001: 43-44) Bu nedenle, toplumsal hafıza tarihsel gerçekliği birebir yansıtan bir ayna değildir; tam tersine geçmişin yeniden inşa edildiği bir alandır. Bu durum, toplumsal hafızanın gruba özgü oluşunun önemli bir sonucudur. Hiçbir hafıza, geçmiş olduğu gibi koruyamaz; aksine ondan geriye ancak grubun her dönemde kendi bağlamına özgü olarak yeniden kurabildiği biçim kalır. Yani hafıza, yeniden kurma işlemine dayanır. Geçmiş, hafızada şimdiki zamanın değişken ilişkileri çerçevesinde sürekli olarak yeniden örgütlenir. (Sancar, 2008: 43) Toplumsal hafıza, bu belirtilen yönü dolayısıyla içerisinde her zaman için bir tarihsellik barındırır. Yani, her dönemin kendi tarihsel koşulları içinde bu koşullara gömülü grup ve bireylerin varlığında ve bunların kendi aralarındaki ilişki ve etkileşimlerin sonucunda yeni bir durum kazanır. Dolayısıyla sabit ve belli bir sürekliliği olan değişmez bir toplumsal hafızadan söz edemeyiz. Tam aksine toplumsal hafıza, büyük ölçüde değişkenlik gösteren bir sürecin adıdır. Bu süreçte grup ve bireyler, içinde buldukları koşulların şekillendiri-

ciliğinde geçmişini yeniden kurarlar. Bununla geçmişini yeniden inşa edilerek toplumsal hafıza yeni bir görünüm kazanır.

Toplumsal hafıza(lar), grup(lar) ve bunlara dahil bireyler tarafından sürekli olarak yeniden inşa sürecinden geçtiği için onu taşıyan bu grup ve bireylerle birlikte vardır. Bir grubun ve ona dahil olan bireyin varolmasını sağlayan toplumsal hafıza(lar), bu grupların içerisinde bulunduğu toplumsal bağlamın kendine özgü koşullarında oluşturulan *kimliklerdir*. (Sancar, 2008: 43) Genelde tüm gruplar, bu kimliklerin inşasında, ortak bir geçmişin vurgulanması ve bunun belli bir tarzda kurgulanması yoluna giderler. Ancak bu, esas itibarıyla kolektif kimliğin gereklerine uygun bir geçmiş icat etme, bir toplumsal hafıza yaratma, bir tarih yazma etkinliğidir. (Bilgin, 2007: 218) Bir kimliğin grup(lar) ve ona tabi bireyler tarafından inşa edildiğine işaret eden bir toplumsal kimlik kuramına göre, birey kendi kimliğini gruplarla özdeşleşerek hazırlar. Belli bir kolektif kimliğe ait olmak, bireyin kendi kimliği hakkında bilgi edinmesini sağlar. O halde, her bireyin kimliği, onun kendi aidiyet grubunda yarattığı saygınlığa ve bu grubun diğer gruplar karşısındaki konumuna bağlıdır. (Schnapper, 2005: 151) Ayrıca, bireyin kimliğinin oluşumunda her zaman için geçmişe dönük bir yan vardır. Çünkü *kollektif kimlik* bir takım semboller, anılar, sanat eserleri, töreler, alışkanlıklar, değerler, inançlar ve bilgilerle yüklü bir gelenekten, geçmişin mirasından, *kısacası toplumsal hafızadan hareketle inşa edilir*. Bu nedenle, *toplumsal hafıza ve inşası, kimliğin vazgeçilmez bir ayağıdır*. Herkes, geçmişini tanıma ihtiyacıdadır. Zira kimlikleri, tümüyle olmasa da, buna bağlıdır. Hafızası olmayan birey, kimliğini yitirip, kendisi olmaktan çıktığı gibi, ortak hafızası olmayan bir halk da yoktur. (Bilgin, 2007: 218-219) Buradan hareketle dil, kültür, din, tarih, yaşam alanı, maddi koşullar gibi öğelerin yanı sıra *toplumsal hafızanın, kolektif kimliği yapılandıran önemli bir faktör olduğuna işaret edilebilir*. Toplumsal hafıza, bir topluluk tarafından yaşanan ve içselleştirilen, bilinçli olan veya olmayan anıların bütünü olarak, topluluğun geçmişinden kalanını, süregelenini ifade etmektedir. Bir grup veya topluluğun kimliğini tanımlama çabası, zorunlu olarak geçmişine bakmasını içermektedir. (Bilgin, 1999: 62) Bu açıdan bakıldığında, *toplumsal hafıza, grup kimliğinin göstergesi olduğu kadar da önemli bir kaynağıdır*. (Bilgin, 2007: 229)

Günümüzde birçok araştırmacı, *hem birey hem de grup kimliklerinin belirli bir yer ve zamanda benzer olanları hatırlaması ve benimsemesi aracılığıyla*

mümkün oldukları konusunda hem fikirdirler. Hafıza, sadece bireylerin gruplara üye olmasını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda onlara bir geçmiş, şimdi ve gelecek hissini yaratmasına da yardım eder. (Özyürek, 2007: 11) Bu tespitlerden hareketle, bireysel ve kollektif kimliklerin oluşumu ve içeriğinin hafıza ve hatırlama konularıyla doğrudan bağlantılı olduğu sonucuna varmak zor değildir. Grupların verili bir hafızaya sahip olmadıklarını; aksine metinler, resimler, anıtlar, yıldönümleri ve ritüeller gibi çeşitli simgesel araçlar yardımıyla kendilerine bir hafıza yarattıklarını dikkate alırsak, grupların “biz kimliği”nin, geçmiş kültürel geleneklerdeki ortak referanslar aracılığıyla oluşturulduğunu, bu kimliğin, soy sopa değil, öğrenme ve özdeşleşme gibi pratik aidiyetlere dayandığı söylenebilir. (Sancar, 2008: 43-44) Kimlik oluşumunun temel öğelerinden biri olan toplumsal hafıza, bu yönüyle hiçbir zaman grup ve bireylere önsel –a priori- değildir. Bu durumda, toplumsal hafızanın insan müdahalesine tümüyle açık olduğu söylenebilir ve bu yönüyle bir grubun kendi kimliğini oluşturmasını da mümkün kılar. Yani, toplumsal hafızaların kimlik oluşumunu sağlaması nedeniyle her zaman için insanı önceleyen sabit ve değişmez bir toplumsal hafızadan bahsedilemez. Bunun bir sonucu olarak toplumsal bir hafızanın oluşturduğu kimliklerin de hiçbir zaman sabit ve değişmez oldukları söylenemez. Toplumsal hafıza(lar) ve onun oluşturduğu kimlik(ler), temelde insan müdahalesine tamamen açık olmasının bir sonucu olarak yalnızca yaşayan ve gerçek bir grup ile bağlantılandırılacağı için bu grubun çeşitli ilişkilerinin ve etkileşimlerinin beraberliğinde sürekli olarak yeniden oluşturulan ya da biçimlendirilen hafızalardır. Bu sebeptendir ki, toplumsal hafıza(lar) ve beraberindeki kimlik(ler), bir grubun ve ona dahil olan bireylerin doğuştan ya da soy sopa göre kazandığı bir duruma işaret etmez. Bunun tam tersi, toplumsal hafıza(lar) ve onun oluşturduğu kimlik(ler), geçmişten gelen süreç itibarıyla bir takım yaşanmışlıklar, deneyimler, öğrenme ve özdeşleşme gibi çeşitli pratikler aracılığıyla mevcut ilişki ve etkileşim biçimlerinde sürekli olarak yeniden varlık kazanan durumlardır.

III. KİMLİK TARTIŞMALARINA DAİR: 'HESAPLAŞMA SİYASETİ' VE KAMUSAL MÜZAKERE ALANI OLARAK 'TOPLUMSAL HAFIZA(LAR)'

Kimlik, bazı insanlarla nelerinizin ortak olduğuna ve sizi başkalarından neyin farklılaştırdığına ilişkin bir ait olma sorunudur. En temel anlamıyla, size kişisel konum duygusu ve bireyselliğinize değişmez bir öz

verir. Ama aynı zamanda da sizin toplumsal ilişkilerinize, diğerleriyle olan karmaşık bağlantılarınıza ilişkindir ve modern dünyada bu ilişkiler giderek daha karmaşık ve şaşırtıcı hale gelmektedir. (Weeks, 1998: 85) Kimlik konusundaki bu karmaşık ve şaşırtıcı durum, giderek daha çatışmacı ve gerektiğinde de şiddete varabilecek mücadelecı bir görünüm kazanmaktadır. Bu durumun en somut göstergelerinden biri, günümüzün siyasal alanlarında gittikçe artan bir sıklıkta yaşanan kimlik tartışmalarıdır. Bu tartışmaların ilgi odağını, bir ulus-devlet çatısı altında siyasal bir birlik oluşturmak amacıyla homojen ve bütüncül bir toplum tasarımını gerçekleştirmeye koyulan modern projenin kendisi oluşturur. Bu modern proje, sadece kendi toplumumuza özgü olmamakla beraber diğer ulus-devlet oluşturma hedefini güden toplumlara da özgü olan baskın bir etnik topluluğun/cemaatin tek ve sabit kimliğini bir takım baskı ve zorlamalarla hatta asimile ederek yekpare bir kimlik yaratma noktasında bu kimliği toplumdaki diğer farklı grup ve/veya kimliklere dayatma sürecinin adıdır. Buradaki temel mesele, sözü edilen modern projenin içinden geçtiği bu süreçte düğümlenmektedir. Bunun neden böyle olduğu da aslında çok açıktır. Çünkü ulus-devletin oluşumu, geçmişle bir kopuşu meydana getirdiği için genellikle travmatik bir deneyimdir. (Özyürek, 2007: 11) Bu tür travmatik bir deneyim, her şeyden önce geçmişle olan bu kopuşun birtakım baskılara, dayatmalara ve hatta gerektiğinde şiddete dayanmasından geçer. Keza etnik temizlik, zoraki göç, nüfus mübadeleleri ile yerinden edilmeler ve benzeri insani felaketler, çoğunlukla ulus-devlet modelinin doğal sonuçları olarak ortaya çıkar. (Canefe, 2007: 6) Ulus-devlet oluşturmak için kimlik bağlamında yaşanan bu tür bir *tarihsel* deneyim ile ilgili olarak, her ne kadar “geçmişe kalın bir çizgi çekildiği” ya da yeni bir başlangıç yapma iddiasıyla bir “sıfır noktası” belirleme siyasetinin izlendiği söyleneğelse de, her an sürekliliğini ve canlılığını korur. Bunu sağlayan temel unsur ise bir gruba ait farklı bir kimliğin oluşmasını sağlayan ‘toplumsal hafıza(lar)’dır. Birbirinden değişik gruplara ait her tarihsel uğrakta, her an yeniden inşa edilebilir olan bu toplumsal hafıza(lar), bir yandan bir kimliğin oluşumunu sağlarken, diğer yandan da aslında bu kimliğin oluşumu sürecinde yaşanan bir takım baskı ve zorlamaları ve hatta dayatmaları ile kendi özgü deneyimleri ve/veya pratikleri o grubun hafızasında saklayarak sürekliliğini ve canlı kalmasını mümkün kılar.

Bir kimliğin oluşumunu sağlamakla beraber ona bir süreklilik ve canlılık da katan bu toplumsal hafıza(lar), özellikle geçmişle olan bu kopuş noktasında her topluma özgül olan bir ulus-devlet oluşturma sürecinden geçilmesi esnasında yaşanan bu farklı deneyimlerin ya da pratiklerin her grup ve tabî ki ona içkin olan kimlikte yarattığı değişik travmaları yaşatır ve canlı tutar. Geline bu nokta itibariyle, bu durum, kimlik tartışmalarıyla ilgili yeni bir siyasetin izlenmesi gerektiğini belirten bir süreci başlatır. Bu noktada iki farklı siyaset ya da siyaset biçimi ortaya çıkar ve izlenir. Bunlar, kimliğin ve elbette onun oluşmasında etkin olan ve başat bir rol üstlenen toplumsal hafızaların geçmişe dönük bir şekilde geçmişle olan ilişkiyi 'hatırlama' üzerinden bir 'hesaplaşma siyaseti' ile 'unutma' aracılığıyla gerçekleştirilen bir 'bastırma siyaseti'dir. İki farklı siyaset biçiminden biri olan 'hesaplaşma siyaseti', kısaca geçmişte geçen tüm olumsuz ve kötü deneyimleri hatırlama üzerinden bunlarla hesaplaşılması gerektiği belirten bir siyaset biçimi olurken; tam aksine 'bastırma siyaseti', geçmişteki tüm bu deneyimleri hatırlamaktan ziyade bu yaşananları bastırarak unutmaya dönük bir siyaseti kendisine temel alır. Bu siyasetle ilgili olarak bazı yazarlar, 'unutma'nın da belli durumlarda tıpkı 'hatırlama' gibi toplumsal barış, demokratik istikrar ve uzlaşma için bir temel oluşturabileceğini söylerler. (Sancar, 2008: 35) Bu siyasetin kökleri çok eskilere uzanır. Örneğin, Atina'da Pelepones Savaşları'nın ardından geçmişteki acı olayları ve kötü durumları hatırlamayı yasaklayan bir yasa çıkarılır. Bunun gibi, Roma'da Sezar'ın öldürülmesinden kısa bir süre sonra Cicero, Senato'nun huzurunda cinayetin unutulmasını şu sözlerle savunur: "Cinayete dair bütün anılar ebedi unutuşa havale edilmelidir." (Sancar, 2008: 37) Avrupa'yı kasıp kavuran, korkunç katliamlara, sayısız yağmalama, tecavüz ve benzeri suçlara sahne olan Otuz Yıl Savaşları'nı sona erdiren Westphalya Barış Antlaşmaları'nın önemli bir hükmü de, savaş zamanında işlenen suçların affını öngören bir düzenlemedir. Daha yakın zamanlardan ilginç örnekler, Fransız Devrimi sonrasında, özellikle Napolyon ve Restorasyon dönemlerinde bulunabilir. Bu bağlamda Napolyon, Fransız Devrimi'nin belli ilkelerinin imparatorluk açısından rahatsızlık kaynağı olarak görmüş ve "hatırlanmasını" engellemek istemiş, bu amaçla da Devrim'e ilişkin tarih çalışmalarının yayımlanmasını yasaklamıştır. Restorasyon döneminde ise, XVIII. Ludwig 1814'te sürgünden dönerek tahta çıkmasıyla Fransız Devrimi'nin unutulmasını hedefleyen bir geçmiş siyaseti izlemiştir. (Sancar, 2008: 37) Tabi ki, bir unutma ya da unutturma siyaseti üzerinden buna benzer siyasetler bir ulus-

devlet oluşturma sürecinde ve/veya bir iç bölünme sendromu esnasında da görülebilir. Mesela, pek çok modern ulus-devletin potansiyel olarak ciddi siyasî darbelere varabilecek iç bölünme riski taşıması, tahmin edilebileceği gibi, homojen[leşmiş] bir siyasî cemaat öngören egemen ulus-devlet modelinin geçerlilik temellerini sarsabilmektedir. Bu nedenle, hem egemen ve merkezi olarak örgütlenmiş bir devlet aygıtına hem de yüceltilen milliyetin veyahut baskın bir etnik grubun/cemaatin sınırları çizilmiş bir toprak parçası üzerinde kurumsal olarak onaylanmasına işaret eden bir ulus-devlette, sivil halk ve muhalefetin merkezi devlet tarafından marjinalleştirilmesi, susturulması ya da ehlileştirilmesi, ulus kimlik inşası sürecinin kaçınılmaz bir parçasıdır. Marjinalleştirme ve itiraz edenin susturulması olguları ısrarlı, ancak vursa da hiçbir zaman tam öldürmeyen cinsten bir güç kullanımından geçer ve bu yolla –ulusal-toplumsal hafızada ırkı, cinsiyeti, sınıfı, etnisiteyi ve dinsel kimliği birbirine karıştıran tuhaf bir alışım ortaya çıkar. (Canefe, 2007: 6, 8-9, 14, 15) Bu ulusal hafızanın kurgulanması/inşası düzleminde bugüne kadar yalnızca iki strateji vardı: ya kahramanca bir geçmiş referans alınırdı ya da kurban/mağdur rolü benimsenirdi. Böylelikle suçun hatırlanması ve kabulü hiçbir şekilde söz konusu olmazdı ve olmamıştır. (Sancar, 2008: 52) Buna karşın unutma ve bastırma şeklinde cereyan eden bu tür bir siyaset biçimi hiçbir zaman başarılı bir sonuç da vermemiştir. Bir unutma ve bastırma üzerinden yaşanan “barışçıl geçiş” ve bu temel üzerinden inşa edilen “toplumsal bütünleşme”nin, toplumun tüm kesimleri için aynı anlamı ifade etmediği, özellikle mağdurlar/kurbanlar açısından ağır bir bedeli olduğu, uzun vadede toplumun bütününe etkileyen tahripkâr sonuçlar yarattığı açıkça görülebilir. Hatta sık sık “başarılı örnekler” olarak zikredilen İspanya ve Avusturya da dâhil olmak üzere çeşitli ülkelerin deneyimlerinden önemli dersler çıkarmak mümkündür. (Sancar, 2008: 36) Böylesi bir sonucu, Türkiye örneğinde de görebilmek mümkündür. Türkiye’de de Türk kimliğinin inşası sürecinde bu topraklarda yaşayan farklı kimliklerin dışlanması ya da özümsememesi süreçlerine eşlik eden ciddi bir “unutma/unutturma” dönemi yaşanmıştır. Böylelikle, farklı kimlikler yokmuş gibi davranmak, bu ülkenin siyasal kültürünün en önemli özelliklerinden biri haline gelmiştir. (Kadıoğlu, 2008: 16) Belirtilen bu durumlar, “unutma” ve “bastırma” biçiminde gelişen bir siyasetin, geçmişi ya da geçmişin bir bölümünü hafızadan tümüyle silmeyi başaramadığı gibi yeni bir takım sonuçları ve durumları da beraberinde getirdiği söylenebilir. Bunların ilk göze çarpanlardan biri de artık görmez-

den gelinemeyen, inkâr edilmesi zor bir siyasal forma dönüşen kimlik tartışmalarıdır.

Bir şekilde geçmişle ilişkili yaşanan tüm olayları, trajedileri ya da insani felaketleri unutmaya dönük bir 'bastırma siyaseti', ortaya konan tarihsel deneyimler ve sonuçlar da göstermektedir ki, başarısız bir siyasal girişimdir. Bu siyaset biçimi, bırakın eskide, geçmişte yaşananları 'unutma'yı ve bu 'unutma' üzerinden hedeflenen toplumsal bütünleşme ve siyasal birlik oluşturmayı; tam aksi bir yönde bu hedefi boşa çıkartan bir çatışma ve mücadelenin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. 'Unutmayı' esas alan bu tür bir siyaset biçiminin beklenilmeyen bu başarısız sonuçları, siyasal literatürde gerek teorik eksende gerekse siyasetin pratik düzleminde farklı siyasal arayışlara yol açmıştır. Bu arayışlar, aslında 'unutma' üzerinden gelişen bir siyaset biçiminin sonuçlarından çıkarılan derslerle gelişen, 'unutmak'tan ziyade geçmişi 'hatırlama'ya dönük bir 'hesaplaşma siyaseti'nin gerekliliği üzerinde duran bir siyasal girişimle sonuçlanmıştır. - 'Hesaplaşma siyaseti'- üzerinden gelişen bu siyasal girişimde -'hatırlama'-, William James'ın işaret ettiği gibi, öncelikli olarak deneyimlediğimiz ve önceden hemen hemen hakkında hiçbir şey düşünmediğimiz şeylerin akıllara getirilmesi ([akt.] Klatzky, 1975: 1) sürecidir. Geçmişi -'hatırlama'-yı esas alan bu -'hesaplaşma siyaseti'-, her şeyden önce hatırlama/unutma ikiliğinde hatırlamaya dayanır. Geçmişin suç ve ihlallerinin hatırdan tutulması ve hatırlatılması tutumunu esas alır. Ancak bu geçmişle hesaplaşma siyasetini, bir tarih merakı ya da intikam silahı olarak da görmemek gerekir. Tam aksine insan hakları, demokrasi, hukuk devleti değerlerine dayanan bir siyasal kültür ve sistem inşa etme ve toplumsal barışı bu şekilde güvence altına alma hedefine yönelik fikir ve faaliyetler toplamını anlatan kapsamlı bir proje olarak görmek gerekir. (Sancar, 2008: 34-35) Ancak bu tür bir siyaset biçiminin geçmişle hesaplaşılması noktasında herkesin sürece dahil olmasını isteyen bir siyasal katılımcılığı da ister istemez hedeflemesi gerekir. Çünkü eğer geleceğe dönük bir şekilde demokratik, temel hak ve özgürlükleri ve hukuk devleti ilkesini temel alan bir siyasal yapı ve hoşgörüyeye dayalı bir demokratik kültür oluşturulmak isteniyorsa, siyasal katılımcılık temel bir zorunluluk arz eder. Aksi takdirde, dar ve sınırlı bir katılım, geçmişe dönük bu "hatırlama" sürecinde her grubun toplumsal hafızasının mümkün kıldığı farklı hatırlama biçimlerini bu hesaplaşma anına dahil etmeyerek geçmişle hesaplaşmanın özünü tahrip edebilir hatta bunu imkânsızlaştırabilir. Bu se-

bepile bu tür bir siyaset biçimi, her şeyden önce geçmişte yaşanan olaylar veya deneyimlerin farklı tarihsel süreç ve koşullanmalarda insan müdahalesinin tanımlayarak ya da anlamlandırarak sürekli inşa ettiği toplumsal hafızaların katılımcı bir siyaset pratiğine işaret eder. Ancak bu tür bir siyaset pratik, her tarihsel uğrakta ve koşullarda değişen ve yeni bir boyut kazanan ve böylelikle toplumdaki birbirinden farklı grupların kimliklerinin oluşumunda etkin olan ve başat bir rol oynayan, her gruba ait toplumsal hafızaların hafızasında kaydettiği, sakladığı ve muhafaza ettiği algılamaların, fikirlerin ve görüşlerin sürece dâhil edilerek kamusal müzakeresini olanaklı kılmalıdır.

Bu durumda, her gruba ait olan ve onda farklı kimliklerin oluşmasını sağlayan bu toplumsal hafıza(lar), geçmişi hatırlamaya dönük bir 'hesaplaşma siyaseti' üzerinden herkesi kapsayan bir siyaset katılımcılığı ilke olarak gerçekleştirmeye çalıştığı bir kamusal müzakere alanı olarak nasıl tahayyül edilebilir? Sorulan bu soruda tahayyül edilmek ile kast edilen 'hesaplaşma siyaseti" şeklindeki bir siyaset biçiminin demokratik ve katılımcılık ilkesini esas aldığı kamusal bir müzakere alanıdır. Buna geçmeden önce, burada sözü edilen kamusal, müzakere ve tahayyül denilirken ne kast edildiğini açıklamakta fayda var. İlk olarak, tahayyül ya da tahayyül etmek denilirken ne ifade edilmeye çalışıldığıyla başlanabilir. Bu makalenin kapsamı içinde tahayyül sözcüğünü sahip olduğu iki çağrışımdan dolayı kullanıyorum. Bunlar, en genel anlamda imgelerle, yani biçimlerle bağlantı kurması ve yine bir ikinci çağrışım olan icat fikriyle ya da daha iyi bir ifadeyle, yaratma fikriyle bağlantı kurmasıdır. (Costoriadis, 1999: 198) Bu anlamda tahayyül, zihinde tasarlama sürecine işaret eden ve orada tasarlanarak gerçekleştirilmesi amacıyla girişilen bir yaratma ve oluşturma sürecinin adıdır. Bir başka deyişle, zihinsel bir tasarım sürecinden geçerek bir yaratma fikrine işaret eden tahayyül ve/veya tahayyül etmek, evvela ve hepsinden önce anlam alanlarının yeniden yapılandırılmasıdır. (Ricoeur, 1999: 176) Yine kullandığımız kavramlardan bir ikincisi olan kamusal ya da sık sık kullanılan kamusal alan kavramı, tarihin derinliklerinden gelen semantik kılıflarının da etkisiyle, günümüzde farklı ve çelişik anlamlar içerebilirler. Yani bir yandan ortak ve herkese açık alanları işaret ederken, öte yandan da devlete ait, kamu ajanı olmayanlara kapalı mekanları ifade edebilirler; ve böylece bu tür zıt anlamları kapsayabilirler. Bunların dışında belirli etkinlik alanlarının izleyicileri de seyirci, okuyucu ya da dinleyici toplulukları olarak kamusal

alanın kurucu öğeleri olabilirler. (Timur, 2008: 36–37) Her ne kadar kamusal ya da kamusal alan kavramları böyle çok değişik anlamlarda kullanılsa da, bu makalede kamusal sözcüğü kullanılırken Habermasçı bir terminoloji benimsenerek bu kavram kullanılır. Dolayısıyla da, Habermasçı bir yaklaşımla, kamusal ya da kamusal alan, tüm yurttaşların erişiminin garanti altına alındığı bir alandır. Bu alan, bireylerin davranışlarının, ne iş ve meslek sahiplerinin özel işlerini görürken yaptıkları davranışlara; ne de bir devlet bürokrasisinin yasal sınırlarına tabi anayasal bir düzenin üyelerinin davranışlarına benzerdir. Tam tersine, yurttaşların ancak, genel yarara ilişkin meseleleri, kısıtlanmamış bir tarzda, yani toplanma, örgütlenme, kanaatlerini ifade etme ve yayınlama özgürlükleri garantilenmiş olarak tartışabildikleri bir alandır. (Habermas, 2004a: 95) Böylesi bir yönelime sahip kamusal alansa, meseleler üzerinde kısıtlanmamış, rasyonel bir tartışma idealini içerir. Tartışmayı herkese açık ve erişilebilir kılar; yalnızca özel çıkarlar tartışma konusu olarak kabul edilmez; statü eşitsizlikleri paranteze alınır; ve tartışmalar birbirinin dengi olarak müzakere edilir. (Frazer, 2004: 105-106) Üçüncü ve son olarak bu yazıda bahsi geçen müzakere kavramı, Habermasçı kamusal tartışma tarifiyle de uyumluluk içinde, kollektif sorunlar, hedefler, idealler ve eylemler hakkında konuşmak üzere bir araya gelmiş yurttaşların katılımcı birlikteliğine işaret eder. Katılımcılığı ile demokratik bir birliktelik olan bu müzakere, her bireyin özel yararını öne çıkartarak yarışmasından çok ortak yararı tartışmaya yöneliktir. Böylesi bir müzakere sürecinde yurttaşlar özel yararı en üst düzeye çıkarma amacındaki bireyin bakış açısından akıl yürütmek yerine, kamusal müzakere aracılığıyla tercihlerini kamusal amaçlara göre değiştirir ve bu amaçların niteliği ile onları gerçekleştirmek için en iyi araçlar hakkında birlikte akıl yürütürler. Serbest ve açık bir diyalog içinde başkalarının yaptığı saptama ve nedenleri sınamadan geçirir ve itirazda bulunurlar. (Young, 1999: 175-176) Yani bir müzakereye katılımda eşitlik ve simetri normları uygulanmıştır; konuşma edimlerini başlatma, soru sorma, sorgulama ve tartışma açma bakımından herkes aynı fırsatlara sahiptir. Bunun yanında herkesin belirlenen konuşma konularını sorgulama hakkı ve bizzat söylem usulünün kuralları ve bunların uygulanma veya yürütülme tarzı hakkında dönüştürücü savlar ortaya atma hakkı vardır. (Benhabib, 1999: 105) Son tahlilde, bir müzakere, katılımcılar siyasal bir sorunu önyargısız bir yaklaşımla çözmeye çalışırlar; önsel normların veya gereklerin yetkesi onları bağlamaz. Siyasal tartışma süreci, akıl yoluyla varılmış savlara dayanır. Katı-

lımcılar, öneriler ortaya atar ve bunları eleştirirler; her biri yalnızca, “daha iyi bir savın gücü” nedeniyle sonuca rıza gösterir. Böyle bir rızanın rasyonel olması için, katılımcıların özgür ve eşit olmaları gerekir. Öneri sunma ve eleştirme konusunda eşit fırsatlara sahip olmalı ve konuşma konumları baskıdan uzak, bağımsız olmalıdır. Hiç kimse başkalarını belli öneriler benimseme ya da reddetmeye zorlayacak veya bu yönde tehdit edecek konumda olamaz. Zira müzakerenin esas amacı bir konsensüse varmaktır. (Young, 1999: 177-178) Bir kimliğin oluşmasını sağlayan her gruba ait toplumsal hafıza(lar) da işte tamda sözü edilen Habermascı bir kamusal düzlemde, yani - herkesin eşit ve özgür olduğu, hiçbir baskı ve zorlamaya tabi olmadığı, serbest ve açık karşılıklı bir diyalog içinde bireye özgü çıkarların olmadığı, ortaklık sergileyen isteklerin, dileklerin ya da tüm düşünce ve görüşlerin tartışıldığı bu tür bir kamusal müzakere alanı olarak yeniden yaratılabilir. Birbirinden farklı kimlikleri oluşturan her gruba özgü bu toplumsal hafıza(lar), bugünkü siyasal süreçte yaşanan kimlik tartışmaları ile çok yakından bağlantılıdır. Toplumsal hafıza-kimlik ilişkisinde geline bir nokta olan bu kimlik tartışmaları bağlamında toplumsal hafıza(lar), geçmişte yaşanan olayların, insani felaketlerin (zorunlu göç, devlet şiddeti, yerinden edilmeler vs.) ve bir mağduriyet oluşturan baskı ve zorlamaların hatta şiddetin etrafında geçen bu tür deneyimlerin her farklı grup hafızalarında değişik bir şekilde yeniden tanımlanması veya anlamlandırılması yoluyla inşa edilerek oluştuğu için, inşa edilmiş bu hafızalarda yer eden farklı aktarımlarla oluşmuş tüm değişik düşünce ve görüşlerin tartışıldığı bir kamusal müzakere alanı olabilir. Böylelikle kimlikleri yaratan toplumsal hafızalar, bu tür demokratik bir ortamda kamusal bir müzakerenin de temel siyasal tartışma konusu olur.

Toplumsal hafıza(lar), bu tür demokratik bir zeminde geçmişte yaşananları ‘hatırlama’ üzerinden bir ‘hesaplaşma siyaseti’ olarak kamusal bir müzakere alanı biçimine dönüştürülür. Bununla esas olarak, modern bir proje olan ulus-devlet aşamasından geçmiş bugünün toplumlarının otoriter ve baskıcı siyasal ve kültürel yapısını, demokratik bir siyasal katılımı kimlik ekseninde belirleme amacı güdülür. Geçmişte yaşanan olaylar veya deneyimleri ‘hatırlama’ya dönük olarak bir ‘hesaplaşma siyaseti’nin yaratacağı tartışmalar, etkileri güçlü bir şekilde bugüne yansıyan zorunlu göç, yerinden edilmeler, asimilasyon, zulüm ve baskı siyaseti hatta şiddete varan girişimlerle yaşanan tüm kayıp ve ölümlerin

meşruiyetini sorgulamanın ve geçersiz kılmanın en önemli araçlarından biridir. Temel olarak, geçmişle hesaplaşmayı kendisine amaç edinen demokratik bir kamusal müzakere alanı olan 'hesaplaşma siyaseti', kin ve nefrete sebebiyet verecek ya da çeşitli çatışmaların yaşanmasına yol açabilecek bir intikam silahı olarak asla düşünülmemeli ve görülmemelidir. Bunun aksine, bu siyaset biçimi geçmişini 'hatırlama' sürecini zora ve sıkıntıya sokmayan, tahrip etmeyen demokratik bir siyaset olarak tam da Maria Marchetta'nın "demokratik hatırlama siyaseti" dediği, makalenin girişinde de belirtilen bir siyasal çerçevenin oluşturulması girişimi olmalıdır. Marchetta'a göre böyle bir siyasetin temel şartı, bireylerin ve toplumsal grupların, o toplumun geçmişini ilişkisini belirleyen karar ve uygulama süreçlerine aktif katılımıdır. Böyle bir siyasetin öznesi, toplumun tümüdür. Bu "demokratik hatırlama siyaseti"nin hedefi, toplumda geçmişteki olumsuz olaylardan farklı şekillerde etkilenmiş bireyler ve gruplar arasında karşılıklı anlayış ve empati için elverişli bir zemin yaratmaktır.([akt.] Sancar, 2008: 56-57) Aynı zamanda geçmişle hesaplaşma olarak bu siyaset, hem bireysel hem de kolektif kimlik meselelerinin tartışıldığı kamusal bir iletişim sürecidir. Çünkü geçmişle ilişki, bireysel ve kolektif kimliğin oluşumundaki temel kaynaklardan biridir. Çünkü geçmişin algılanışı ve yorumlanması, bireysel ve kolektif kimliklerin oluşturulmasında ve bugüne dair davranış tercihlerinin geleceğe bakışla belirlenmesinde başlıca hareket noktalarından birini oluşturur. Bu nedenle geçmişle yüzleşme iradesine sahip olmak ile yeni bir bireysel ve kolektif kimlik oluşturma isteği arasında yoğun bir etkileşim vardır. Kendi kimliğiyle ilgilenen herkesin, geçmişin mirasıyla da ilgilenmesi gerekir. Hatırlama, kimliğin çimentosudur. (Sancar, 2008: 59) Bir kimliğin oluşumunu sağlayan geçmişte yaşananları 'hatırlama' üzerinden bir 'hesaplaşma siyaseti'nin böylesi bir kamusal müzakere alanını siyasal pratikte yaratmanın yolu da, öncelikle bu tür kamusal bir müzakere alanının demokratik zeminini, imgesel düzeyde zihinlerde bir oluşum ve tasarlama sürecinden geçirerek tahayyül edebilmekten geçer. Ancak böylesi bir tahayyül sürecinden geçilmesinin ardından toplumsal hafıza(lar), pratik siyaset düzleminde demokratik bir çerçevede kamusal bir müzakere alanı olarak varedilebilir. Ancak bunun için böyle bir alanın ilk önce zihinlerde oluşturulması gerekir. Şayet toplumsal hafıza(lar), bir tahayyül edebilme aşamasını geçtikten sonra zihinlerde bir kamusal müzakere alanı olarak oluşturulursa, demokratik ve katılımcı bir zeminin bu tahayyül edilmesi süreci siyasetin pratik alanında kamusal bir müzakere alanı olan bir si-

yasal yapıyı da oluşturması kolaylaşır. Çünkü böyle bir kamusal müzakere alanının öncelikle zihinlerde oluşması ve kabulü gerekir. Demokratik bir zemine sahip kamusal bir müzakere alanı olarak, ancak tahayyül edebilme sürecinden geçtikten sonra toplumsal hafıza(lar), siyasal pratik düzlemde fiili olarak kamusal bir şekilde müzakere edilebilir. Böylelikle, siyasal alanda kimlik tartışmaları ekseninde yapılan/yürütülen tartışmalar da, ancak bir gruba ait kimliğin oluşmasında son derece etkin ve başat bir rol oynayan toplumsal hafızaların demokratik bir zeminin sağlandığı kamusal bir müzakere alanı biçiminde yaratılması ile tümüyle birbirini anlamaya dönük hale gelen karşılıklı diyalog süreciyle aşılabilir.

IV. SONUÇ YERİNE

Kimlik tartışmalarının giderek artan bir şekilde siyasal gündemi oluşturduğu günümüz toplumlarında, her ne kadar bu toplumlarda belli dönemlerde sıklıkla 'unutma siyaseti' öne çıkarılsa da, bugün artık geçmişte yaşananlara dönük hatırlama üzerinden bir 'hesaplaşma siyaseti' bu tartışmalara çözüm noktasında daha çok vurgulanır ve benimsenir durumdadır. Bu tür bir siyaset biçiminin gerekliliğinin artık daha çok dillendirilmesi esas olarak, "hafızanın uyanışı" olarak adlandırılan her gruba ait toplumsal hafıza ve beraberinde hatırlama ile ilgili belli bir konjonktürden geçmemizle ilgilidir. Bu tarihsel konjonktür, kimlik tartışmalarının da çok yoğun bir şekilde yaşandığı bir döneme denk düşmektedir. Ancak geçmişin hatırlanması noktasında bir 'hesaplaşma siyaseti'nin varlığı büyük ölçüde ön plana çıkarılırken hatırlama konusunda belirgin bir farklılaşma da görülmektedir. Mesela eskiden geçmişin "şanlı" sayfalarının hatırlanması istenirken, şimdilerde geçmişteki kırılmalar da hatırlamanın temel konusunu oluşturabilmektedir. Özellikle bu, ulus-devlet oluşturma aşamasında yaşanan kötü deneyimler, insani felaketler, mağduriyetler vs. geçmişe dair bir takım olumsuz olay ve durumların da hatırlanması gerektiğini vurgulayan farklı bir konjonktürdür. Bunun yanında bu farklı konjonktür, geçmişle bir 'hesaplaşma siyaseti' üzerinde her gruba ait toplumsal hafızaların yapacağı hatırlamaların siyasal düzleminin, bir 'unutma siyaseti'nde olduğuna benzer şekilde sınırlı, dar hatta gerektiğinde baskı ve dayatmaları olan bir siyasal yapının olmadığı bir konjonktürdür. Çünkü bu konjonktür, toplumdaki her grup ve kesimden herkesin sürece dahil olduğu demokratik ve katılımcı bir kamusal müzakere alanı olan siyasal yapının zorunluluğunu ortaya koyar.

'Hesaplaşma siyaseti' üzerinden hatırlama ile bağlantılı olarak her gruba ait farklı kimliklerin oluşmasını sağlayan toplumsal hafızaların, demokratik

ve katılımcı bir temele sahip kamusal müzakere alanının siyasal tartışma konusunu oluşturduğu bu konjonktürün, kimlik tartışmalarının sıklıkla yaşandığı Türkiye'ye de yansımaları elbette olacaktır. Bu yansımalar, geneli itibarıyla bu konjonktürün yaydığı olumlu havayı bünyesinde taşır. Özellikle böyle bir konjonktürün, Türkiye'yi içine alacak bir şekilde dünyanın birçok farklı bölgesi ve coğrafyasında yaşanan kimlik tartışmalarına önemli katkılar yapacağı düşünülebilir. Kimlik tartışmalarına dair yapılabilecek olan bu katkıyı Türkiye'de bu konuyla ilgili yaşanan tartışmalar üzerinden değerlendirecek, içerisinden geçilen bu konjonktür Türkiye'de gerek bir ulus-devlet oluşturma aşamasında gerekse de kimlik konusunda belli tarihsel dönemlerde önemli mağduriyetler ya da insani felaketler yaşayan gruplarda onların toplumsal hafızalarının demokratik ve katılımcı kamusal bir müzakere alanının temel siyasal tartışma konusu oluşturduğu bir zemini yaratabilir. Konjonktürün yarattığı bu siyasal düzlemde bilhassa toplumsal hafızaların siyasal bir tartışma konusu olarak oluşturulması, her gruba ait geçmişte yaşanan bir takım olumsuz olayların ya da kötü deneyimlerin yarattığı mağduriyetlerin tanınması ve telafisi, geçmişin işlenmesi ve aydınlatılması, sorumluların yargılanması ve cezalandırılması noktasında temel bir önem taşımaktadır. Bu bağlamda özellikle Türkiye'de belirli bir dönem yaşanan Şeyh Sait Ayaklanması, Dersim olayları, zorunlu göçler, nüfus mübadeleleri vs. ile ilgili olarak toplumdaki her gruba ait farklı hatırlama biçimleri veya hafızalar bu demokratik kamusal müzakere sürecine katılabilir. Ya da Kürtlerin bir dönem yaşadığı faili meçhul cinayetler, köy boşaltmaları, Diyarbakır Cezaevi'nde yaşadıkları ve bunlarla ilgili hafızaları, Alevilerin Maraş Katliamı, Çorum veya Sivas'ta yaşanan olaylarla ilgili oluşan hafızaları ya da gayrimüslim vatandaşlarımızın nüfus mübadeleleri, Varlık vergisi ve 6-7 Eylül olayları sırasında yaşadıkları deneyimler ve oluşan toplumsal hafızaları, bu demokratik kamusal müzakere sürecine dahil edilebilir. Böylelikle, mağdur ve/veya kurbanların dâhil edildiği bu demokratik kamusal müzakere süreci, Türkiye'de yaşanan kimlik tartışmalarına ve demokratik bir kimliğin oluşmasına önemli katkılar yapabilir. Kimlik tartışmalarına yapılabilecek olan bu katkı, esas olarak sadece bu mağduriyetleri yaşayan mağdurların, kurbanların katılımının gerçekleştiği sınırlı ve dar alanda değil; tam tersine toplumun tüm kesimlerinin katılımının sağlandığı demokratik kamusal bir müzakere alanında söz konusu olabilir. ▽

KAYNAKLAR

- Assmann, J. 2001, *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, çev: Ayşe Tekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Benhabib, S. 1999, "Müzakereci Bir Demokratik Meşruiyet Modeline Doğru", *Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması*, Edit: Seyla Benhabib, çev: Zeynep Gürata & Cem Gürsel, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Yayınları (Demokrasi Kitaplığı), (s. 101-139)
- Bilgin, N. 2007, *Kimlik İnşası*, Ankara: Aşina Kitaplar Yayıncılık
- _____, 1999, *Kollektif Kimlik*, İstanbul: Sistem Yayıncılık
- Canefe, N. 2007, *Anavatanın Yaşadığı Milliyetçilik, Bellek ve Aidiyet*, çev: Deniz Poyraz, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Connerton, P. 1999, *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, çev: Alaeddin Şenel, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Costoriadis, C. 1999, "Radikal Tahayyül Gücü ve Toplumsal-Kurumlandırıcı Tahayyül", *Tahayyül Gücünü Yeniden Düşünmek*, der: Gillian Robinson & John Rundell, çev: Ertuğrul Başer, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, (s. 194-221)
- Frazer, N. 2004, "Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek: Gerçekte Varolan Demokrasi-nin Eleştirisine Bir Katkı", *Kamusal Alan*, der: Meral Özbek, çev: M. Özbek & C. Balcı, İstanbul: Hil Yayınları, (s. 103-132)
- Habermas, J. 2003, *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*, çev: T. Bora-M. Sancar, İstanbul: İletişim Yayınları
- Kadioğlu, A. 2008, "Giriş", *Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara*, der: Ayşe Kadıoğlu, çev: Can Cemgil, İstanbul: Metis Yayınları, (s. 13-19)
- Klatzky, R. L. 1975, *Human Memory: Structures and Processes*, San Francisco: W. H. Freeman And Company Publication
- Nora, P. 2005, *Hafıza Mekânları*, çev: Mehmet Emin Özcan, Ankara: Dost Yayınları
- Özyürek, E. 2007, "Introduction: The Politics Of Public Memory In Turkey", *The Politics Of Public Memory In Turkey*, Edit: Esra Özyürek, Newyork: Syracuse University Press, (s. 1-15)
- Ricouer, P. 1999, "Söylemde ve Eylemde Tahayyül Gücü", *Tahayyül Gücünü Yeniden Düşünmek*, der: Gillian Robinson & John Rundell, çev: Ertuğrul Başer, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, (s. 170-193)
- Sancar, M. 2008, *Geçmişle Hesaplaşma: Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Schnapper, D. 2005, *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki İle İlişki*, çev: Ayşegül Sönmezay, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Timur, T. 2008, *Habermas'ı Okumak*, İstanbul: Yordam Yayınları
- Weeks, J. 1998, "Farklılığın Değeri", *Kimlik: Topluluk, Kültür, Farklılık*, çev: İrem Sağlam, İstanbul: Sarmal Yayınları, (s. 85-100)